

Wokół zagadnień starotestamentowych 3

NAJWAŻNIEJSZE PAPIRUSY

a) Papirus Chester Beatty (P 45-47)

Nazwa papirusu pochodzi od angielskiego zbieracza starożytności Alfreda Chester Beatty, który większość papirusów zakupił w Egipcie.

Pochodzi z ok. r. 200 po Chr. Zawiera Stary i Nowy Testament. Jest to najobszerniejszy ze wszystkich dotychczas znanych. Może być porównywany jedynie z kodeksem Synajskim. Część przechowywana jest w Muzeum w Dublinie (Irlandia), a druga część w Bibliotece Uniwersytetu Michigan (USA).

b) Papirus Rylandsa (P 52)

Nazwa pochodzi od biblioteki w Manchesterze (Anglia) i jest związana z nazwiskiem Johna Rylandsa. Zawiera tylko fragment Ewangelii w/g Jana, ale za to najwcześniejszy jej manuskrypt z roku 130 po Chr. Papirus Rylandsa uchodzi za najwcześniejszy ze wszystkich dotychczas odkrytych manuskryptów. Papirus Rylandsa (P 458) z II w. zawiera fragmenty Deuteronomium.

c) Papirus Bodmer II (P 66)

Nazwa pochodzi od imienia założyciela Biblioteki Literatury Światowej w Cologny pod Genewą (Szwajcaria) – Marcina Bodmer'a. Pochodzi z okr. 150-200 po Chr. Zawiera 108 stronnic zapisanych tekstem Ewangelii w/g Jana 1-14 r.

d) Papirus Nash

Nazwę swą bierze od nazwiska uczonego W. L. Nash'a, który nabył go dla biblioteki w Cambridge. Pochodzi z II w. przed Chr. Zawiera kilka urywków Pięcioksięgu: Ex 20,2-17 i Deut. 5,5-21; 6,4.

Jako materiał piśmienny papirus przetrwał do IV w. po Chr., ustępując miejsca trwalszemu materiałowi – pergaminowi.

PERGAMIN

Istnieją dwa zasadnicze powody poszukiwania nowego materiału piśmiennego. Po pierwsze papirus był z natury materiałem nietrwałym i po pewnym czasie ulegał zniszczeniu. Ta przyczyna tłumaczy fakt, że nie posiadamy dziś ani jednego oryginału (*autografu* – przyp. red.) biblijnego. A po drugie, bezpośrednią przyczyną wynalezienia pergaminu były nieporozumienia wynikające z rywalizacji dwóch największych bibliotek świata: w Aleksandrii (Egipt) i Pergamonie (Azja Mniejsza).

W II w. przed Chr. Ptolemeusze założyli w Aleksandrii największą bibliotekę świata, stanowiącą część tzw. MUSEIONU, która za czasów Kallimacha (310-240 r. przed Chr.) liczyła 400 tys. zwojów papirusowych – przy czym na każdy zwój wypadało więcej niż jedna księga, a także 90 tys. zwojów zawierających jedną księgę.

Tymczasem w Azji Mniejszej w stołecznym Pergamonie, gdzie rządziła dynastia Attalów (284-133 r. przed Chr.), za panowania Eumenesa II (197-160 r. przed Chr.) założona została konkurencyjna biblioteka licząca ponad 200 tys. woluminów. Zaniepokojony takim stanem rzeczy król Egiptu Ptolemeusz V Epifanes (205-180 r. przed Chr.) zabronił wywozu papirusów egipskich do Azji Mniejszej. Ten fakt przyczynił się do wynalezienia w

Pergamonie nowego materiału piśmiennego, nazwanego *pergaminem*. Do wyrobu pergaminu używano najpierw skóry baraniej, a później cielęcej, koziej i oślej. Do wyrobu najlepszych i najdroższych gatunków pergaminu używano skóry antylopy. Prawdopodobnie jeden z najcenniejszych kodeksów Pisma Świętego nazywany SYNAJSKIM, został napisany na skórze antylopy. Czasem pergamin dodatkowo nasycano purpurą, niezwykle drogim, ale najtrwalszym barwnikiem starożytności, i w ten sposób otrzymywano materiał piśmienny o pięknym, purpurowym zabarwieniu. Do takich kolorowych manuskryptów należy znany CODEX PURPUREUS PETROPOLITANUS.

Papirusy przetrwały do IV w. po Chr. Pergaminy zaś datują się od w. IV do XIII, a od w. XIII do dziś – używa się papieru. Do Europy papier lniany (*charta damascena*) przywieźli Arabowie w IX w., pergamin jednak pozostał nadal jedynym materiałem piśmiennym przy opracowywaniu manuskryptów biblijnych. Papier natomiast całkowicie zatriumfował po wynalezieniu druku.

PALIMPSESTY

Ponieważ pergamen (dziś nazwa: pergamin) częściej niż papirus nadawał się do wytarcia tekstu i użycia skóry do ponownego pisania, dlatego wśród pergaminów spotyka się tzw. *palimpsesty*. Nazwa pochodzi z języka greckiego i oznacza: „*palin*” – znów, ponownie, oraz „*psao*” – ścierać, wydrapać, wyskrobać. Po zatarciu pierwotnego tekstu pergamin pokrywano pismem wtórnym. Potrzeba było zastosowania różnych zabiegów laboratoryjnych, aby za pomocą specjalnych środków chemicznych zmyć pismo wtórne w celu należytego odczytania tekstu pierwotnego. Takim typowym palimpsestem biblijnym jest CODEX EPHREMI z V wieku.

Na pergaminach pierwotnie pisano podobnie jak na papirusach, później jednak zaniechano pisania manuskryptów w formie zwojów, a wprowadzono formę kodeksów (kształt późniejszej książki).

forma materiału

Zewnętrzna forma dzieł pisanych na papirusie z czasem zmieniła się. Zamiast zwoju od w. I przed Chr. zaczęto bardzo powoli wprowadzać formę kodeksu (prototyp książki). Kodex (starołac. *caudex* – forma zbliżona do książki) miał tę przewagę nad zwojem, że można było pisać po obu stronach, na zwoju natomiast tylko wyjątkowo (por. Ez 2,9-10; Obj 5,1). Taki sposób pisania na obu stronach nazywa się epistografią. Poszczególne karty (foliały) kodeksu można było ponumerować, co ułatwiało przechowanie dzieła. I wreszcie, łatwiej było czytać kodeks, od zwoju liczącego 10 m. długości, lub więcej.

wielkość i kształt pisma

Rękopisy biblijne zostały zapisane dużymi i małymi literami. Kodeksy wielkoliterowe datują się od w. IV do IX, rękopisy małoliterowe natomiast – od połowy IX do XVII w.

1. MAJUSKUŁY

Najcenniejsze manuskrypty z greckim tekstem biblijnym zostały napisane dużymi literami i dlatego nazwano je MAJUSKUŁAMI. Niektórzy majuskuły nazywają również kodeksami uncjalnymi. Przytacza się w związku z tym dwa uzasadnienia:

Po pierwsze, duże litery rękopisów greckich miały określoną wielkość, wynoszącą 1/12 nieznanej dziś miary długości. Ponieważ dwunasta część całości po łacinie nazywa się uncja, zatem kodeks składający się z takich liter nazwano uncjalnym.

Po drugie, określenie *uncja* według innych krytyków, odnosiło się raczej do 1/12 części stychu (stychem określano jedną linię tekstu), z tego więc wypływać miał wniosek, że każdy stych składał się z 12 liter. Do sześciu najważniejszych rękopisów wielkoliterowych zalicza się:

a) „Codex Sinaiticus” – Kodeks Synajski (ozn. literą S i Alef)

Pochodzi z roku 350 po Chr., zawiera kompletny tekst Starego i Nowego

Testamentu. Ten bezcenny manuskrypt znajdował się w posiadaniu mnichów prawosławnych klasztoru św. Katarzyny na Synaju. Odnaleziony przez wielkiego uczonego-bibliistę, Konstantyna von Tischendorfa w latach 1844 i 1859, następnie po dokładnym skopiowaniu, manuskrypt został wręczony carowi rosyjskiemu Aleksandrowi II w roku 1859. Do roku 1933 znajdował się w Bibliotece Narodowej w Leningradzie, po czym za sumę 100 tysięcy funtów szterlingów w czasie świąt Bożego Narodzenia 1933 r. ten najcenniejszy kodeks zakupiło British Museum w Londynie, gdzie przebywa do dziś. Kodeks o wymiarach 430-370 mm jest umieszczony w 347 foliałach (kartach pergaminowych), zapisanych tekstem czterokolumnowym, każda zaś kolumna ma 48 linii, a linia ok. 13 liter. Według opinii badaczy kodeks został sporządzony na skórze antylopy.

b) „Codex Vaticanus” – Kodeks Watykański (B)

Pochodzi również z IV w., napisany w Egipcie, ok. 350 r. Od w. XV stanowi własność Biblioteki Watykańskiej. Zawiera prawie cały tekst Pisma Świętego. Brakuje w nim następujących fragmentów: Gen. 1,1-46; Ps 106,26-138, 6 oraz Hebr. 9,14 do końca Listu. Z Nowego Testamentu brakuje też Listów Pasterskich (I i II Tym. i Tyt), Listu do Filemona i Apokalipsy. Uczeni katoliccy nie są pewni co do ilości foliałów tego kodeksu (ks. Dąbrowski – 759; ks. Naumczyk – 734; ks. Romaniuk – 617). Kodeks o wymiarach: 272-268 mm posiada tekst trzykolumnowy, po 42 linie (stychy) w każdej kolumnie i 16 liter w każdej linii.

c) „Codex Alexandrinus” – Kodeks Aleksandryjski (A)

Napisany w Egipcie w V w., stanowił własność patriarchów Aleksandrii od XI w. Jeden z nich, Cyryl Lukarius, ofiarował go królowi angielskiemu Karolowi I w 1628 r. Najpierw złożono go w Royal Library (Biblioteka Królewska), a po uratowaniu go z płonącej biblioteki, został przekazany przez króla Jerzego II do Muzeum Brytyjskiego w r. 1657, i tam jest przechowywany do dnia dzisiejszego.

Na 773 foliałach o wym. 320X260 mm umieszczony został majuskułowy tekst grecki Pisma Świętego z pewnymi brakami w Starym i Nowym Testamencie. Brakuje bowiem następujących tekstów: 1 Sam 12,7-14,9; Ps 50,20-80,11; Mt 1,1-25,6; Jan 6,50-8,52; 2 Kor 4,13-12,7.

Posiada dwukolumnowe pismo zawierające 50 linii w każdej kolumnie, oraz 22 litery w każdej linii. Niezwykle starannie wykonany.

d) „Codex Ephraemi rescriptus” – Palimpsest Efrema (C)

Pochodzi z V w., napisany w Egipcie. W XII w. tekst biblijny został wyskrobany (zmyty) i na względnie czytelnym pergaminie umieszczono tekst pism uczonego scholarchy syryjskiego, Efrema. Wyskrobując i używając specjalnych środków chemicznych uczeni dotarli do tekstu biblijnego. Pierwotnie zawierał on całe Pismo Święte. Ocalały jedynie ze Starego Testamentu 64 foliały, zawierające Księgi Nauczające, z Nowego Testamentu zaś zachowała się większość tekstu z wyjątkiem 2 Tes. i 2 Jana, na 145 foliałach o wym. 325×260 mm pokrytych pismem jednokolumnowym, zawierającym 42 linie w kolumnie i ok. 40 liter w każdej linii.

Początkowo znajdował się we Florencji, skąd w ślubnym wianie Katarzyny Medycejskiej znalazł się we Francji i został umieszczony w Bibliotece Narodowej w Paryżu.

e) „Codex Bezae – Cantabrigiensis” – Kodeks Bezy (B)

Z wieku VI. Jest to najstarszy z kodeksów dwujęzycznych (*bilinguis*), greckołacińskich.

Znajdował się w klasztorze św. Ireneusza w Lionie, następnie dostaje się do rąk przywódcy kalwinów genewskich, Teodora Bezy (skąd nazwa), który po wykorzystaniu go przy wydaniach Nowego Testamentu, podarował go Bibliotece Uniwersytetu w Cambridge (skąd druga nazwa).

Na 406 foliałach o wymiarach 260×215 mm zawiera Cztery Ewangelie i Dzieje Apostolskie, umieszczone pismem jednokolumnowym, obejmującym 33 linie w każdej z kolumn.

f) „Codex Claromontanus” – Kodeks z Clairmont (Depaul)

Również z VI w., zawiera jedynie listy Pawła (stąd skrót: paul) z pewnymi opuszczeniami w listach do Rzymian i Koryntian. Dwujęzyczny (greckołaciński) kodeks odnalazł wspomniany wyżej Teodor Beza w klasztorze w Clairmont w 1582 r. Obecnie znajduje się w posiadaniu Biblioteki Narodowej w Paryżu. Kodeks zawiera 533 foliały o wym. 246-195 mm, pisane

w jednej kolumnie po 21 wierszy w foliale.

Spośród wielu kodeksów majuskułowych grających drugoplanową rolę w krytyce tekstu biblijnego należy wymienić następujące:

aa) **Codex Cotton Genesis (D)**, z wieku V-VI. Zawiera ilustrowany tekst Księgi Genesis. Znajduje się w Museum Brytyjskim w Londynie.

bb) **Codex Laudianus (E)**, nazwany tak od W. Lauda (1573-1645), arcybiskupa Cantebury, który podarował go Bibliotece w Oxfordzie w r. 1636. Zawiera grecko-łaciński tekst Dziejów Apostolskich z opuszczeniem jednego fragmentu (26,29-27-26).

cc) **Codex Ambrosianus (F)**, przechowywany w Bibliotece Ambrazjańskiej w Mediolanie. Pochodzi z IV-V wieku i zawiera Pięcioksiąg Mojżesza oraz Księgi: Jozuego, Sędziów, Rut i Samuela.

dd) **Codex Colberto – Sarravianus (G)**, z wieku V. Zawiera Pięcioksiąg i Księgi: Jozuego, Sędziów i Rut. Dawniej właścicielami kodeksu byli: C. Sarrave i J. B. Colbert (stąd nazwa), dziś stanowią własność Biblioteki Narodowej w Paryżu.

ee) **Codex Coislianus (H)**, nazwany tak od grupy rękopisów znajdujących się w Bibliotece Narodowej w Paryżu. 41 foliałów tego kodeksu jest rozsianych po różnych bibliotekach: 22 – w Paryżu; 8 – na górze Atos (Grecja); 3 – w Leningradzie; 3- w Moskwie; 3 – w Kijowie; 2 – w Turynie. Razem stanowią resztki kodeksu z VI w. i zawierają fragmenty listów Pawła (I i II do Koryntian, do Galacjan, Kolosan, I Tes., Hbr., I i II Tym i Tyt.).

ff) **Codex Freerianus (I)**, należący do kolekcji C. L. Freer'a (stąd nazwa). Zawiera fragmenty wszystkich listów Pawła z wyjątkiem Rzym. Pochodzi z V lub VI wieku.

gg) **Codex Purpureus Vindobonensis (L)**, z wieku VI lub VII, zawiera znaczną część Księgi Genesis wraz z ozdobnymi ilustracjami. Przechowywany jest w Wiedniu. Jest to jeden z kodeksów nasyconych purpurą.

hh) **Codex Coislinianus (M)**, pochodzi z VII wieku, zawiera tekst Starego Testamentu od Księgi Genesis do 1 Królewskiej, przechowywany w Paryżu.

ii) **Codex Purpureus Petropolitanus (N)**, z wieku VI, nazywany purpurowym, dlatego, że został napisany na pergaminie nasyconym purpurą. Części tego kodeksu znajdują się w następujących bibliotekach: 33 – na wyspie Patmos, 9 – w Bibliotece Watykańskiej, 3 – w Wiedniu, 4 – w Londynie i 1 w Genui, ale 182 foliały znajdują się w Piotrogradzie (dziś Leningrad), stąd końcowa nazwa kodeksu. Zawiera Ewangelie.

jj) **Codex Marchalianus (Q)**, jego właścicielem niegdyś był R. Marchał, obecnie jest przechowywany w Bibliotece Watykańskiej. Pochodzi z w. VII i zawiera Księgi Prorockie.

kk) **Codex Veronensis (R)** z wieku VI, zawiera grecko-łaciński tekst Księgi Psalmów. Znajduje się w Veronie (Włochy).

ll) **Codex Porfirianus (P)** sprowadzony w XIX w. przez biskupa Porfiriusza do Petersburga. Jest to palimpsest z w. IX, zawiera Dzieje Apostolskie i Listy Pawła. Znajduje się w bibliotece w Leningradzie.

łł) **Codex Vaticanus (S. 028)**, pochodzi z X w. Zawiera tekst Czterech Ewangelii. Przechowywany w Watykanie.

mm) **Codex Washingtonensis (W)**, bierze nazwę od miejsca, gdzie jest przechowywany. W r. 1906 nabył go w Egipcie amerykański kolekcjoner C. L. Feer (por. kodeks I). Jest to kodeks składający się z 187 foliałów zapisanych tekstem Czterech Ewangelii pismem jednokolumnowym. W każdej kolumnie jest 30 linii, po 27-30 liter w każdej linii. Pochodzi z V w.

Oprócz oznaczeń dużymi literami, majuskuły oznacza się także literami alfabetu greckiego:

AA) **Codex Sangallensis (Delta)**, zwany od miejsca, w którym się znajduje (St. Gallen, Szwajcaria). Pochodzi z IX w. Zawiera grecko-łaciński interlinijny tekst Czterech Ewangelii.

BB) **Codex Koridethi (Theta)**, biorący nazwę od klasztoru koptyjskiego na Kaukazie. Znajduje się w Muzeum w Tyflisie. Pochodzi z VII-IX w., posiada 249 foliałów zapisanych tekstem Czterech Ewangelii pismem dwukolumnowym.

CC) **Codex Petropolitanus (Pi)**, z w. IX. Zawiera tekst Czterech Ewangelii. Znajduje się w Leningradzie (stąd nazwa).

DD) **Codex Rossanensis (Sigma)** z w. VI pochodzi z Rossano w Kalabrii i zawiera na 200 purpurowych foliałach pisany srebrnymi literami tekst Ewangelii z miniaturami.

2. MINISKUŁY

Kodeksy małoliterowe ze względu na swój kształt nazwane również *kursywnymi*, pochodzą z okresu od w. IX do XVII. Najstarszy miniskuł pochodzi z 835 r. po Chr., a najpóźniejszy – z w. XVII i znajduje się w Watykanie. Do roku 1957 odkryto ich 2570.

W odróżnieniu od majuskułów, które były oznaczone dużymi literami greckimi, miniskuły oznacza się cyframi arabskimi.

TECHNIKA UTRWALANIA TEKSTU

Utrwalaniem i kopiowaniem tekstu biblijnego zajmowali się uczeni żydowscy, pisarze – SOFERIM. Przepisywali oni ręcznie najpierw zwoje, a potem kodeksy biblijne. Ta żmudna i uciążliwa praca trwała niejednokrotnie kilka lat lub kilkanaście lat. Zużyte i skopiowane rękopisy niszczone lub przechowywano w synagogałnym łamusi zw. GENIZZA, a po pewnym czasie grzebano jak umarłego.

Proces ręcznego przepisywania tekstów biblijnych trwał do w. XV, do czasu, gdy moguncki mincerz Johann Gutenberg, wynalazca druku wydał w r. 1455 pierwszą na świecie książkę drukowaną „Biblię 42-wierszową” zw. BIBLIĄ GUTENBERGA. Od tego momentu Pismo Święte może być powielane w większych ilościach egzemplarzy, aby wypełniła się przepowiednia Pana Jezusa Chrystusa: „I będzie głoszona ta Ewangelia po całym świecie na świadectwo wszystkim narodom” (Mt 24,14).

KOLOR TUSZU PISARSKIEGO

Niezależnie od pergaminów nasyconych purpurą (por. kodeks Sigman, L i N), tekst biblijny ozdabiano bądź to kolorowymi ilustracjami, jak to było w przypadku Kodeksu Cottona (D) i Kodeksu Wiedeńskiego (L), bądź też pisany zazwyczaj kolorem czarnym, ozdabiano kolorowym tuszem; w szczególnych zaś przypadkach, takich jak „Purpurowy Kodeks” (N), zawierający Ewangelie, tzw. „*nomina sacra*”, czyli święte słowa wypowiedziane przez Pana Jezusa Chrystusa, miały odcień złoty, reszta w kolorze srebrnym.

Warto przy tej okazji wspomnieć, że nowożytnie edycje Pisma Świętego w tekstach Czterech Ewangelii słowa Pana Jezusa Chrystusa posiadają kolor czerwony, pozostałe zaś jak zwykle, kolor czarny (np. Holy Bible, James Version, National Edition, Red Letter).

RODZAJ JĘZYKÓW PRZEKAZU

Manuskrypty zawierające tekst biblijny dzielą się ponadto na dwie zasadnicze kategorie: 1) oryginały i 2) przekłady. Manuskrypty oryginalne Starego Testamentu, jak wiemy, napisane zostały po hebrajsku, oryginały zaś Nowego Testamentu – po grecku. Drugą grupę manuskryptów stanowią przekłady na języki starożytne: grecki i łaciński.

3. DLACZEGO NIE MA ORYGINAŁÓW?

1. Wykonane były z nietrwałych materiałów: papirusu i pergaminu.
2. Z chwilą zniszczenia, zużycia lub przepisania, stare rękopisy-papirusy (autografy) palono lub zakopywano do ziemi, aby ustrzec je przed profanacją.

3. Bóg nie dopuścił, aby zachowały się oryginalne pisma, np. Księgi Mojżesza, ponieważ one same, a nie ich treść stałyby się przedmiotem czci (kult relikwi). Za przykład może służyć historia węża miedzianego (2 Krl 18,4).

4. Biblia była strasznie prześladowana i niszczone. Na przykład, prawie 80% egzemplarzy Biblii Radziwiłłowskiej zostało zniszczonych. I pomimo, że nie zachowały się pierwopisy (*autografy*) manuskryptów, to jednak zachowały się odpisy (*apografy*) tak wierne, że prawie nie różnią się między sobą.

Rzecz godną uwagi jest to, że w tak wielkiej liczbie rękopisów-apografów panuje niemal całkowita zgodność treści.

Warto też zaznaczyć, że odrębna nauka zajmująca się całokształtem zagadnień związanych z rękopisami biblijnymi nazywa się *kodikologią*.

4. GDZIE ZNAJDUJĄ SIĘ MANUSKRYPTY BIBLIJNE?

Zdając sobie sprawę z niekompletnych danych, tym samym danych nieścislej, podaje się dane dla nas osiągalne. Obecnie rękopisy biblijne znajdują się przeważnie w bibliotekach uniwersyteckich, narodowych, kościelnych, klasztornych i prywatnych. Oto kilka szczegółów, niepełnych danych: 580 znajduje się na górze Athos (Grecja), 100 – w Atenach, 39 – na wyspie Patmos, 58 – w Jeruzalemie, 85 – w klasztorze na Synaju, 130 – w Londynie, 100 – w Oxfordzie, 27 – w Cambridge, 250 – w Paryżu, 220 – w Rzymie, 61 – w Wenecji, 55 – we Florencji, 30 – w Mediolanie, 42 – w Wiedniu, 25 – w Berlinie, 23 – w Monachium, 23 – w Madrycie, 65 – w Leningradzie, 41 – w Moskwie, ok. 60 – w USA i w wielu innych miejscach; St. Galen (Szwajcaria), Waszyngtonie, Dreźnie, Aleppo, Tyflisie, Marburgu, Tybindze.

5. WNIOSKI

Dzięki słynnym wykopaliskom w Qumran nad Morzem Martwym w latach 1947-56 znaleziono wszystkie księgi Starego Testamentu z wyjątkiem Księgi Estery, podczas gdy takie księgi jak Deuteronomium (V Mojżeszowa), Izajasza, Proroków Mniejszych (od Ozeasza do Malachiasza) i Psalmów występują więcej niż w 10 kopiach, a więc wiek jest bardzo bliski w czasie oryginalnym autografom, np. rękopis Księgi Daniela z groty 4, jest późniejszy od oryginału tylko o pół wieku!!! (T. J. Milik, Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej, s. 22). W ten sposób pomiędzy dotychczas posiadanymi rękopisami biblijnymi z w. IX-X po Chr. a znaleziskami w Qumran z okresu I wojny żydowskiej (63-70r. po Chr.) lub drugiej wojny (132-135 r. po Chr.) istnieje różnica 7 lub 8 wieków, z przewagą na korzyść manuskryptów qumrańskich. Tym samym rękopisy z nad Morza Martwego stanowią unikalny zbiór tekstów przedmasoreckich.

A jednak wbrew cynicznym oczekiwaniom i wszelkim przewidywaniom, pomiędzy manuskryptami znanymi dotychczas a odkrytymi w Qumran, panuje zadziwiająca zgodność! A jednak Pismo Święte ma rację.

Zakończę słowami Pana Jezusa Chrystusa: *„Bo zaprawdę powiadam wam. Dopóki nie przeminie niebo i ziemia, ani jedna jota, ani jedna kreska nie przeminie z zakonu”* (Mt 5,18).

(c. d. n.)

Henryk Turkanik

(„Głos Kaznodziejski” 3/98)